

Maatschappij in vorm

Nieuwe ruimte voor architectuur

Matthijs Bouw

'I love architecture!', zo stelde Joost Meuwissen in het eerste nummer van *Wiederhall*. Ik houd van architectuur omdat het mensen trots kan maken op hun omgeving, waardoor ze er zorgvuldig mee om gaan. Ik houd van architectuur omdat het identiteit geeft. Ik houd van architectuur omdat het culturele waarden en ideeën in het publieke domein zichtbaar maakt. Ik houd van architectuur omdat het al eeuwen lang omgangswijzen met de stad en met de maatschappij toont die inspirerend en relevant zijn. De architectuur met een grote A uit het verleden blijft inspireren. Het is fascinerend hoe verschillende architecten met de grote opgaven van hun tijd omgingen.

In het vierde boek van Sebastiano Serlio (Italië, 1475-1554) wordt een nieuwe blik gegeven op het vraagstuk van compositie, en wordt gesteld dat, bij gebrek aan een uniform idee over de wereldorde, sommige onderdelen in een gebouw zich vrij en los kunnen ontwikkelen. In Fontainebleau wordt getoond hoe dat in zijn werk gaat. Van Karl Friedrich Schinkel (Duitsland, 1781-1841) valt te leren hoe architectuur meer dan alleen representatie is, het resultaat van de omgang met moderne technieken en economisch denken. Schinkel was de eerste echt 'moderne' architect; hij schreef over fabrieken, en dacht na over efficiënte scholen. Yona Friedman (Frankrijk, 1923) stelt in zijn *Ville Spatiale* een stad voor waarin de architectuur slechts een raamwerk is waarin de bewoners zelf hun huizen kunnen bouwen, vrij van het paternalisme van de meester. Zijn voorstellen propageren tijdelijkheid, dynamiek en lichtheid. Rem Koolhaas (Nederland, 1944) beargumenteert dat in de stad verschillende onderdelen vrij naast elkaar kunnen bestaan, en elk afzonderlijk en extreem hun karakter of expressie kunnen krijgen.

Tussen icoon en zeecontainer

Koolhaas' theorie bewijst zich de afgelopen decennia door de ontwikkeling van het iconisch gebouw, het *landmark* waarmee de stad, de buurt of het bedrijf zich individualiseert (of zich voor lul zet). Charles Jencks, in zijn recente boek *The Iconic Building. The Power of Enigma*, zegt dat deze door de markt (in brede zin) gestuurde ontwikkeling artistieke vrijheid toelaat (het gebouw als kunstwerk), maar dat ook de vraag gesteld kan worden of het iconische gebouw niet een uitdrukking is van een democratisch deficiet. Het gebouw is immers niet meer 'van ons allemaal': 'Is democracy turning against itself? Is rampant individualism killing the public realm?'²¹

Bijna tegenover de expliciete rol die de architect op zich neemt in dit tijdsgewricht, waar 'markt' vraagt om iconische gebouwen, is er een andere ontwikkeling gaande die evenzeer voortkomt uit de 'markt'.

In een stad als Amsterdam zien we een proliferatie van tijdelijke bouwwerken en containers. Zagen we die vroeger vooral als noodlokalen bij scholen, of in nieuwbouwwijken, nu lijkt de hele stad langzaam vol te lopen met studentenwooncomplexen, zeecontainerdorpen, vluchtelinghuisvesting, opvangtehuizen en winkelcentra

136

Containerwoningen, Amsterdam, 2008

... maar dat ook de vraag gesteld kan worden of het iconische gebouw niet een uitdrukking is van een democratisch deficiet.

137
Stadscahiers 20082009

gebouwd uit tijdelijke units of containers. Het is duidelijk dat de architectuur zoals we hem kennen niet meer in staat is om het tempo waarin de maatschappij verandert bij te benen. Regelgeving is te complex, democratische processen te traag, geld te schaars, en vragen zijn te acuut.

Veel van de containerprojecten zijn van groot belang voor de stad. In het JAZ-zeecontainerdorp, bijvoorbeeld, wordt stedelijke vernieuwing als een integraal vraagstuk gezien, waar wonen, gemeenschappen en samenleven met elkaar verbonden zijn. In deze dorpen van de Stichting Jongeren aan Zet, waarin onderwijs, sociaal werk en woningcorporaties (de Key) samenwerken, worden structuren gecreëerd om zo'n vijfhonderd scholieren, die minimaal achttien jaar oud moeten zijn, te begeleiden bij het wonen, werken en leren. 'Een oefening in democratisch burgerschap', zo noemt Carl Steinmetz van JAZ het. In dit soort innovatieve projecten, waarin een nieuwe interpretatie van het 'publieke' wordt geformuleerd, speelt architectuur maar een betrekkelijke rol. Bij het kort schakelen tussen fysieke vorm, mensen en programma's heeft de architectuur, in traditionele zin, het nakijken.

Gevangen tussen ego en onmacht, rest de vraag welke maatschappelijke rol de architect nog heeft. De hedendaagse stad stelt vragen die niet meer louter door het metier, zoals Neutelings dat noemde in zijn lezing op Architectuur 2.0, te beantwoorden zijn.

Iconische gebouwen kunnen misschien nog wel ontworpen worden door een kleine aanpassing in de balans van firmitas, utilitas, venustas (iets waar Neutelings zeer vaardig in is), maar het lijkt verder of de traditionele instrumenten van de architectuur niet afdoende zijn om ons vak een rol te geven in het snel veranderende veld van het publieke en het private, van fysieke en niet-fysieke middelen, en van het uiteengeknippte proces en de integrale benadering. Hoewel de architectuur al eeuwen thema's als macht en centraliteit, economie en functionaliteit, tijdelijkheid en diversiteit adresseert, moet de architect, om relevant te zijn voor de stad, een breder repertoire ontwikkelen dan de 'oude wetenschap' hem verschaft.

Postautisme

Een van de meer belangwekkende nieuwe stromingen in de wetenschap is die van het zogenaamde 'postautisme' in de economie. Deze stroming zet zich af tegen de klassieke economie, die immers stelt dat alles samengevat kan worden tot eenvoudige modellen die de rationele keuzen van mensen beschrijven. Postautisme stelt dat de neoklassieke modellen inherent ideologisch zijn.

De stroming gaat ervan uit dat de wereld inherent veel complexer is dan de neoklassieke modellen kunnen voorspellen. Ook sociologische en psychologische elementen zijn, zo stelt ze, belangrijk voor de economie. Zonder deze serieus te nemen kunnen vraagstukken als rechtvaardigheid en milieu nooit goed door economen begrepen en geadresseerd worden.

Om de architect een hernieuwde relevantie te geven zou er een 'postautistische' architectuur ontwikkeld moeten worden. Een 'postautistische' architectuur, waarbij de ideologie van firmitas, utilitas, venustas in gebouwde vorm, moet ook 'zachte' instrumenten ontwikkelen. De architectuur moet leren kort te schakelen tussen fysieke vorm, mensen en programma's.

Nieuwe instrumenten

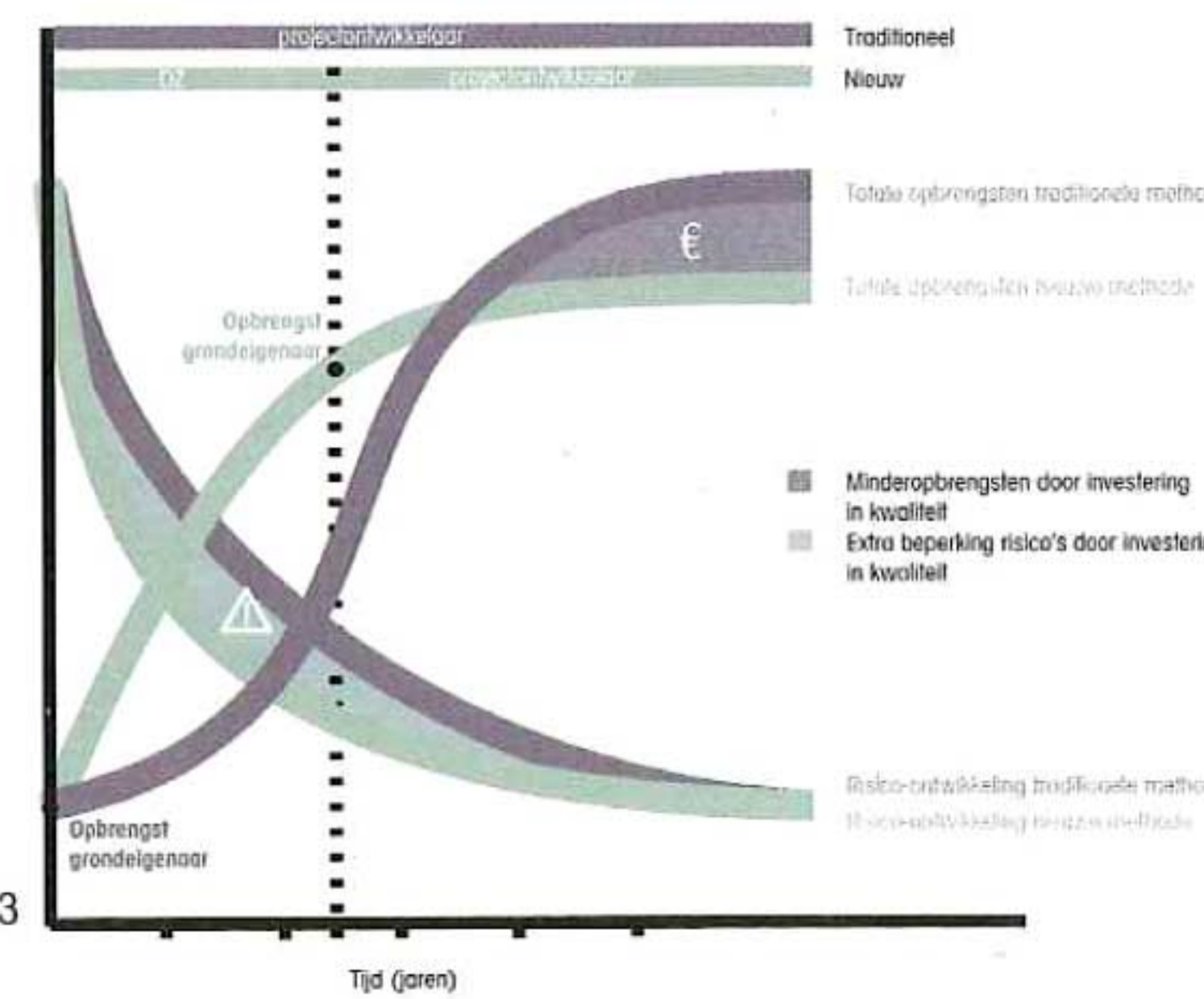
In *Time, Space and Architecture* beschreef Siegfried Gideon hoe de ontwikkeling van mobiliteit de architectuur veranderd heeft. De lift, de airconditioning, het internet deden dat evenzeer. De beveiligingscamera en de RFID-chip hebben fysieke architectuur zelfs grotendeels overbodig gemaakt. Was fysieke architectuur vroeger de primaire organisator van onze maatschappij (Foucault), dan is dat nu al lang niet meer het geval. Als de architect een rol wil spelen in de organisatie van die maatschappij, dan zijn nieuwe middelen nodig.

In het verleden was het opdrachtgeverschap voor de architect helder. Eerst was het de koning, daarna de gemeenschap. Tegenwoordig is het opdrachtgeverschap niet meer helder; het publiek of de eindgebruiker is verscholen achter een niet-transparante, veelal private, op het internationale banksysteem lijkende structuur van fondsen en ontwikkelaars (en de woonconsument heeft in Nederland geen werkelijke keuze door de schaarste op de woningmarkt). Als de architect een rol wil spelen als vertegenwoordiger van het publieke belang, dan dient hij mogelijkheden te scheppen om het (virtuele) publieke opdrachtgeverschap gestalte te geven.

Er is een uitgebreide discussie mogelijk over de vraag of de opdeling van werk, zoals voorgesteld vanuit het 'fordisme' en zoals het is geperfectioneerd is vanuit het

In ieder geval heeft de opdeling van werk en verantwoordelijkheden het terrein waarop de architect effectief kan zijn sterk verkleind.

3

moderne procesmanagement, een antwoord is op de toegenomen complexiteit van de maatschappij, of dat het een middel is om mensen verantwoordelijkheid en zeggenschap te ontnemen. In ieder geval heeft de opdeling van werk en verantwoordelijkheden het terrein waarop de architect effectief kan zijn sterk verkleind. Voor een professe die zich richt op de integratie van verschillende aspecten is het noodzakelijk dat de architect zich verdiept in de totstandkomingsprocessen van een project.

Gelukkig is het zo dat het tegenwoordig mogelijk is om, naast de traditionele rol van de architect, deze nieuwe rollen toe te voegen. Door onder meer het internet en marktwerking is de transparantie toegenomen, is kennis bereikbaar, kunnen contacten gelegd worden en gemeenschappen gevormd. De architect 2.0 is, als hij dat wil, in staat om per vraagstuk de instrumenten te vinden om aan de maatschappij bij te dragen. Soms mondt dat uit in een iconisch gebouw, maar soms ook in een vorm van zachte architectuur die zich minder eenduidig door de media laat vatten.

One Architecture's praktijk

In mijn eigen praktijk hebben we uitgevonden dat het incorporeren van deze nieuwe instrumenten niet alleen kan leiden tot mooie projecten, maar ook tot aanzienlijke maatschappelijke en sociale revenuen. Langzaam ontwikkelen we, in een breed palet aan projecten, een architectuur die 'postautistisch' probeert te zijn. Een aantal voorbeelden.

Met de privatisering van de zorg is ook het vastgoed eigendom geworden van de zorginstellingen. Omdat vastgoedexpertise in de zorg beperkt aanwezig is, worden over het algemeen in een vroeg stadium projectontwikkelaars ingeschakeld bij de

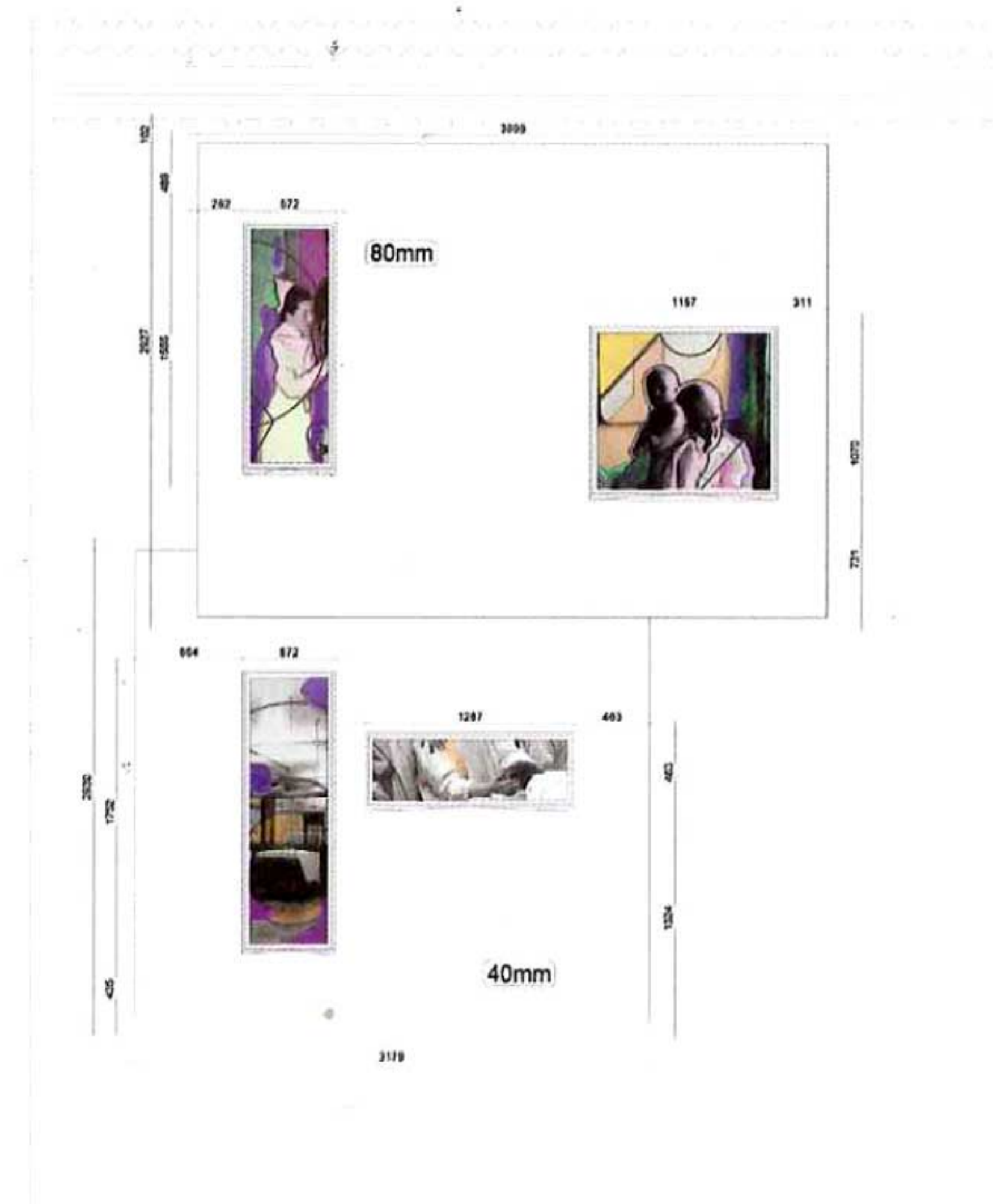
4

6

5

One Architecture, St. Jozef gezondheidscentrum en bloedbank, oplevering 2009

- 1 Oud klooster St. Jozef, Deventer, jaren zestig
- 2 One Architecture, stedenbouwkundige impressie van locatie Geertruiden
- 3 One Architecture, grafiek vervreemding Geertruidenlocatie
- 4 Gevel bloedbank St. Josef met kunsttoepassing naar ontwerp van Berend Strik
- 5 One Architecture, situatie Geertruiden oud en nieuw
- 6 Berend Strik, ontwerp glas-in-loodramen voor bloedbank St. Josef

vervreemding van het vastgoed. In Deventer bedachten we met de directeur dat het beter zou zijn een gedeelte van het ontwikkelproces van de oude ziekenhuislocatie zelf te doen. De ontwikkelaars die zich voor de locatie meldden stelden allen namelijk een verkaveling met tweekappers voor; aansluitend op de buurt. Het ziekenhuis vond dit onwenselijk; we wilden iets moois achterlaten.

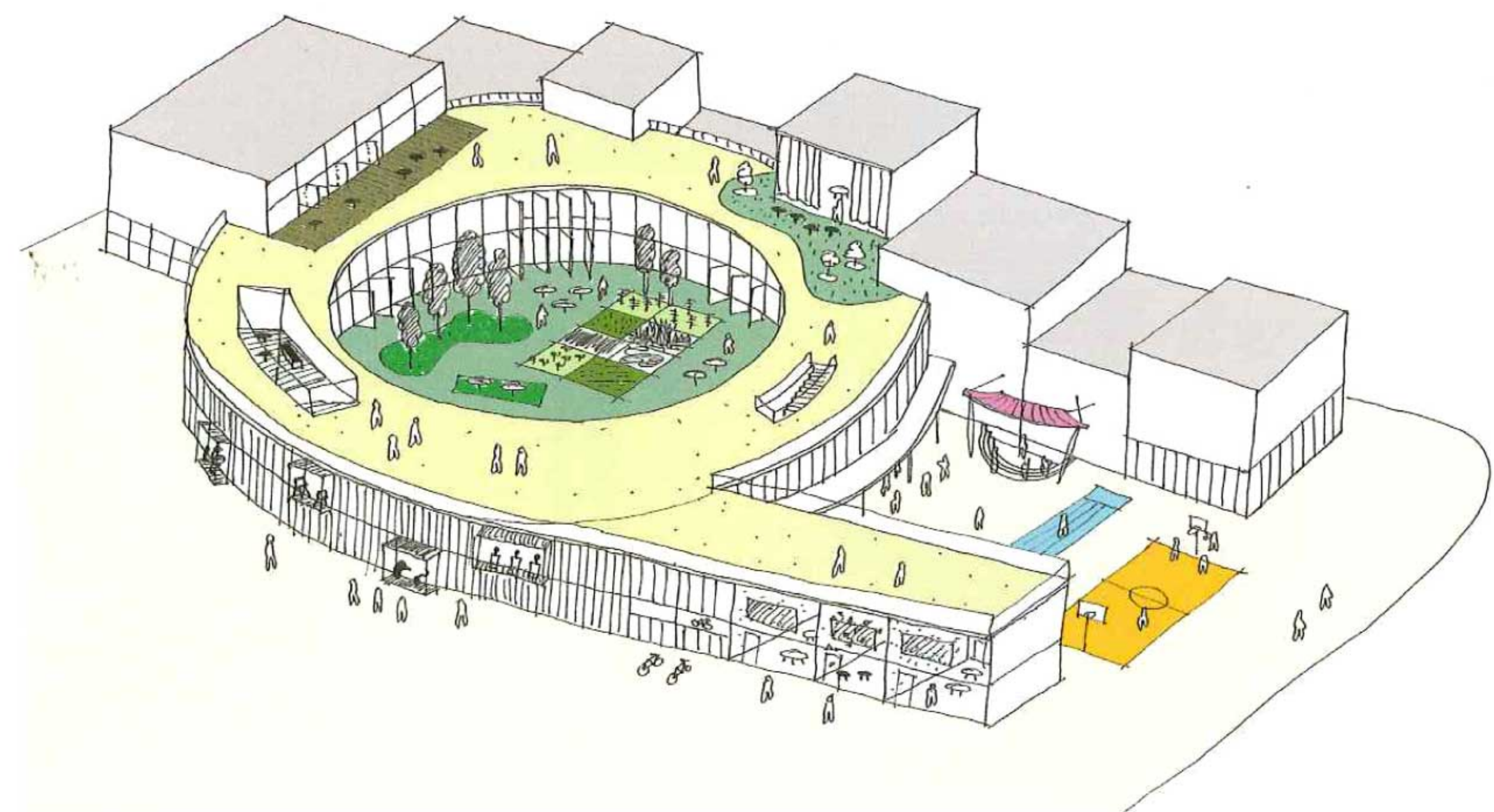
Als semipublieke partij is het eenvoudiger samen met gemeente en omwonenden te werken aan een kwalitatief hoogstaand plan. One Architecture organiseerde een team van marketeers, juristen, financieel adviseurs en ingenieurs en ontwierpen een plan waarbij een gedeelte van het bestaande ziekenhuis aanleiding werd voor de nieuwbouw. De herhaling van deze figuur resulteerde in aantal blokken met armen in het groen, omgeven door een publieke tuin. Bewoners en stad waren enthousiast; er werd zo immers een duidelijke nieuwe kwaliteit aan de buurt toegevoegd.

Omdat de opbrengst gerelateerd is aan de verkoopwaarde van een plan, vastgesteld in bestemmingsplan en beeldkwaliteitsplan, en niet van 'koude' grond, was de opbrengst voor het ziekenhuis uiteindelijk hoger. Door in te grijpen in de normale vastgoedlogica werd de ontwikkeling niet alleen beter; het werd daarmee bij wijze van spreken ook mogelijk de afdeling oncologie te handhaven.

De lessen uit dit proces van vervreemding, waarbij waarde (financiële waarde en kwaliteit) in het publieke domein blijft, worden nu uitgewerkt zodat ze ook in andere gevallen toepasbaar worden. Een project dat op eenzelfde manier benaderd is, is de transformatie van het St. Jozefklooster tot gezondheidscentrum.

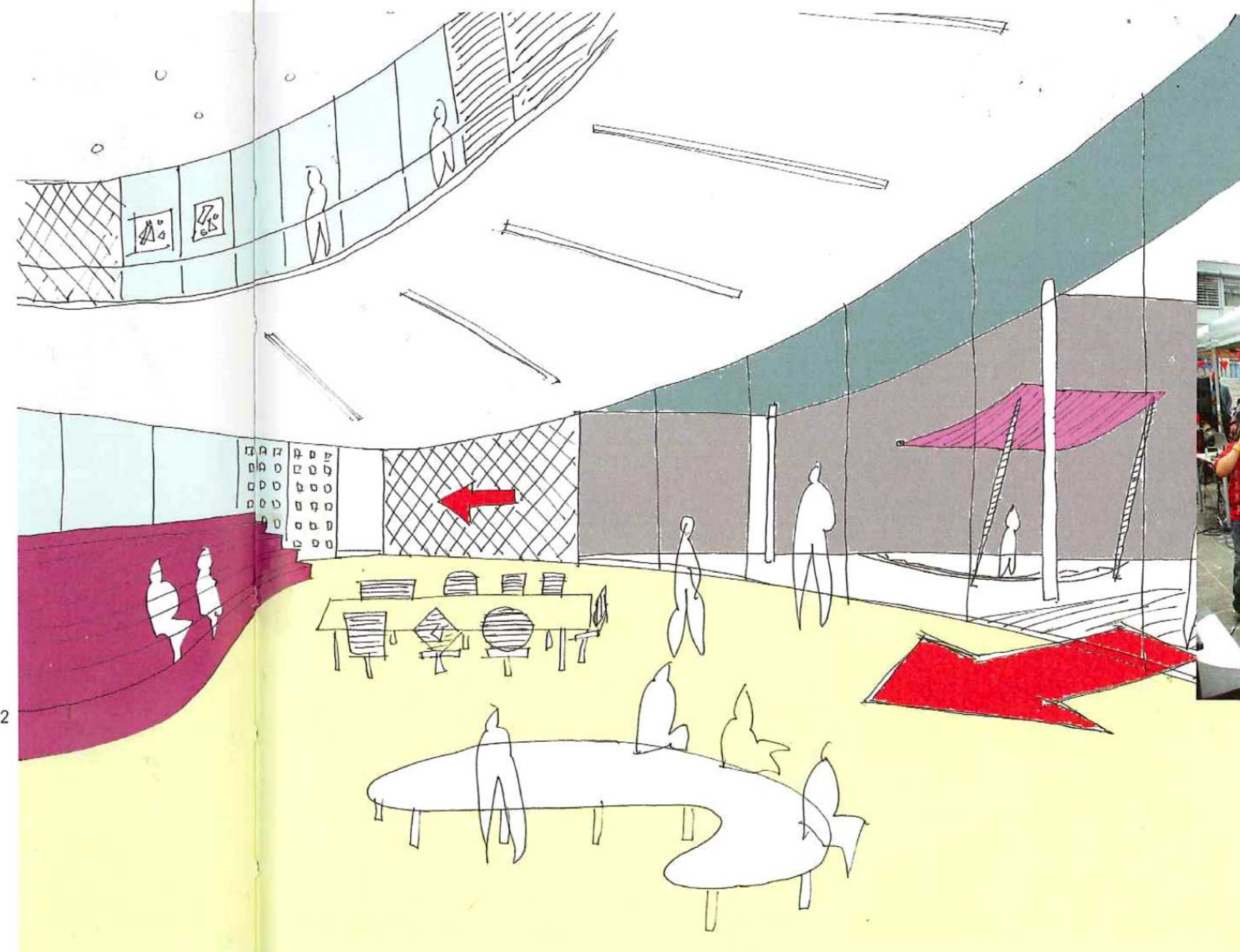
Dit klooster uit 1956 stond op het punt verkocht te worden. Door het opgedane vertrouwen lukte het ons het Deventer Ziekenhuis ervan te overtuigen het pand zelf her te bestemmen als gezondheidscentrum. Het ziekenhuis heeft namelijk een goed netwerk van eerstelijnspraktijken, de mogelijke klanten.

Met een bij voorinschrijving gevuld gezondheidscentrum werd het mogelijk een *business case* te maken voor een hoogwaardig project, het potentiële monument waardig. De kosten die een ontwikkelaar anders rekent voor marketing, of om risico's van leegstand af te dekken, kunnen nu in het gebouw geïnvesteerd worden, bijvoorbeeld in de kunsttoepassingen die we samen met Berend Strik maken. Door zowel als architect als gedelegeerd opdrachtgever te functioneren, kan er snel geschakeld worden met de gebruikers. Het gelijk van de insteek op kwaliteit bleek

1

Door in te grijpen in de normale vastgoedlogica werd de ontwikkeling niet alleen beter, het werd daarmee bij wijze van spreken ook mogelijk de afdeling oncologie te handhaven.

2

toen het gebouw, kort na aanvraag van de bouwvergunning, op de lijst van honderd wederopbouwmonumenten van Plasterk werd gezet. Zonder noemenswaardige vertraging gaven RACM en gemeente een monumentenvergunning af, zodat het project toch nog binnen tweeënhalf jaar na de eerste schets opgeleverd wordt.

In beide gevallen hebben we met het Deventer Ziekenhuis een proces doorlopen waarin de architect het ontwerp gebruikt om het publieke of collectieve belang te tonen, en waar de 'goodwill' die een mooi ontwerp met zich meebrengt gebruikt wordt om vooruit te komen.

School-Buurt-Buurtschool

Veel van de nieuwe instrumenten waarmee we proberen het publieke domein te heroveren zijn nog volop in ontwikkeling. Een van de interessantere projecten is het project School-Buurt-Buurtschool, waarin One Architecture werkt voor woningcorporatie De Key en AMOS, een groep van 35 Amsterdamse basisscholen. De gedachte achter het project is dat school en buurt veel voor elkaar kunnen betekenen, en dat schoolbestuur en corporatie ideale partners zijn bij school- en buurtvernieuwing.

De basisschool heeft een bijzondere plek in de wijk. Het is een van de weinige maatschappelijke instituties die nog vertrouwd worden, en het is de plek waar de buurt elkaar treft. De school, zou je kunnen zeggen, is het nieuwe dorpsplein: vanaf de school kom je in contact met leerlingen, ouders, grootouders, neefjes, nichtjes en buurtbewoners, en vanuit de school kunnen het beste programma's ontwikkeld worden die de buurt verbeteren.

Ook in dit project, dat gestart is via drie pilotprojecten in stedelijke vernieuwingsgebieden, wijken die de komende jaren forse transformaties ondergaan, heeft de baksteen geen dominante rol. We gebruiken een breed palet aan instrumenten om schoolvernieuwing en wijkvernieuwing tot stand te brengen.

Een instrument is, op termijn, nieuwbouw. Een nieuw schoolgebouw kan verandering accommoderen door een nieuwe ruimtelijke opzet, nieuwe functies, en een nieuw elan. Dit is de gebruikelijke visie op de bouw van een nieuwe school, en een waarin de traditionele architect nog zijn rol kan vinden.

Maar een veranderingsproces komt niet uit de lucht vallen. School-Buurt-

3

One Architecture, School-Buurt-Buurtschool (SBB)

1,2 One Architecture, SBBS Schoolvisie
3,4 SBBS Buurtbijeenkomst, 2008

4

Buurtschool pakt de drie pijlers baksteen, mensen en programma's vanaf dag één aan. Er wordt met de school gewerkt aan tijdelijke fysieke verbeteringen: oppimpen, uitbreidingen, verbeteringen in de openbare ruimte, technische verbeteringen. Ouders en familie worden bij de school betrokken. Samen met het team en de verschillende organisaties die in de buurt werkzaam zijn worden programma's ontwikkeld. Deze 'zachte' stedenbouw wordt voor een deel door One Architecture zelf uitgevoerd, en vormt de basis voor een proces waarin met de school en met de buurt over de veranderingen in de toekomst wordt nagedacht.

Al deze activiteiten zijn erop gericht om een goed functionerend buurtnetwerk te hebben wanneer de nieuwe school (en idealiter ook een buurtschool, brede school en MFA) klaar is. Het komt immers te vaak voor dat stedelijke vernieuwing ook voor een sociale kaalslag zorgt. In School-Buurt-Buurtschool komen het fysieke en het sociale samen in een *public place* voor de wijk.

Om de school als stedelijke opgave te benaderen is het eerst van belang dat de door privatisering en procesmanagement uiteengespleten rollen in de stad (van schoolbestuur, corporatie, gemeente, bewoners) herontworpen worden. One Architecture probeert een virtuele, maar integraal denkende opdrachtgever te ontwikkelen, op basis van een gedeelde visie en gedeelde doelen. We onderzoeken daarom geldstromen en regelgeving, pogen de wereld van het fysieke en van de programma's bij elkaar te brengen, en stellen ons als een dominee op om de verschillende partijen te overtuigen van de kansen die een andere rolverdeling met zich meebrengt. De school als stedelijke opgave vereist echter ook een herontwerp van het fysieke domein zelf. Hoewel het instrumentarium van de architect zich noodzakelijkerwijs verbreedt, levert het metier niets aan diepgang in.

Het schoolgebouw als publieke plek, lering trekkend van de lessen van Reijndorp en Hager², aangesloten op de dynamiek van de stad, met haar constante verandering, met haar democratisch imperatief, kan niet meer ontworpen worden op basis van de 'richtlijnen accommodatiebeleid'. Het schoolgebouw wordt een nieuwe, meer stedenbouwkundige opgave, waarin we ons de lessen in architectuur van onze grote voorgangers goed ter harte zullen nemen. Of deze ook zullen leiden tot een iconisch gebouw, dat zal de toekomst uitwijzen.

School-Buurt-Buurtschool pakt de drie pijlers baksteen, mensen en programma's vanaf dag één aan.

One Architecture, School-Buurt-Buurtschool, aanpak Kraemerschool 2008

- 1 Charles Jencks, *The Iconic Building. The Power of Enigma*, New York 2005, p. 17.
- 2 Maarten Hager; Arnold Reijndorp, *Op zoek naar nieuw publiek domein. Analyse en strategie*, Rotterdam 2001.

